

la toplarlardı. İlhanlılar'ın malî sistemleri kendilerinden önceki devletlerden alınmış olmakla beraber daha düzenli bir şekle sokulmuştu. Ticarete kullanılan bir çeşit çek İlhanlılar'da vardı. Bu tabirin ticarî münasebetler dolayısıyla Bizans'a ve Avrupa'ya geçmiş olduğu düşünülebilir.

Divan üyelerinden müşrif-i memâlik umumi müfettiş olup memleket içinde divana ait işlerin teftiş ve kontrolünden sorumluydu. Bunun maiyetinde bulunan memurlar gerektiğinde vilâyetleri teftiş ederlerdi. İlhanlılar'ın ilk zamanlarında bu görev doğu ve batı ile ilgili olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Malî ve idarî bütün işleri araştırıp inceleyen müşrifin bu hususlarda tam bir vukuf sahibi olması ve bu meselelere dair sorulara cevap verip durumu aydınlatması gerekirdi. Devlet gelir ve giderlerini, asker masraflarını inceleyerek suistimal yapılmasını önlerdi. Dîvân-ı Büzürg'deki idarî ve malî işleri kontrol etmek de asıl vazifelerindendi. Memurların tayininde ve âmil-lerin divana verdikleri raporlarda müşrif-i memâlikin mütalaasının alınması işlemlerin yürütmesine yardım ederdi. Nâzır-ı memâlik, Dîvân-ı Büzürg'ün işlerini ve hazine muamelelerini düzenlerdi. Emirlerin, tümen beylerinin, inakların ve divan mensubu kâtiplerin mevâcib ve maaşlarını verirdi. Rütbe ve memuriyetlerin tevcihinde görüşü alınırdı. Bütün divan evrak ve muâmelâtı, hükümler, misaller, beratlar, çeşitli divan defterleri, yargınâmeler bunun buyruldu ve imzasıyla yazılırdı. Vilâyetlerde ona bağlı memurlar vardı. Uluğ bitikçi-i memâlik ise Dîvân-ı Kebîr-i İlhanî Kalemî'nin başında bulunur, bu divandan çıkan emirleri, kararları yazdırır, divana ait malî işleri takip eder, divan üyeleriyle görüşerek mîrî emvâlin arttırılmasına çalışırdı. Divanın gelir ve masraf defterlerini inceleyerek divan kayıtlarını tutmak da görevleri arasındaydı. Eyaletlerdeki divanlarda bulunan bitikçileri o tayin ederdi. Ayrıca beratlar ve belgeler de onun bilgisi dahilinde yazılırdı.

Dîvân-ı İlhanî'deki bitikçilerle bahşılar tarafından kaleme alınan ferman ve emirlerin gönderilecek bölge ve devletlerin dilleri ve yazıları ile yazılması kârun gereği idi. İrâk-ı Arab taraflarına gönderilecek hükümler Arapça, İran'a ve Farsça konuşan diğer bölgelere gönderilecek olanlar ise Farsça kaleme alınırdı. Türk ve Moğollar'a da kendi dil ve yazılarıyla hükümler yollanırdı. Bundan dolayı İlhanlı divanında çeşitli dilleri ve

yazıları bilen, çeşitli din ve mezheplere mensup bahşıyân ve bitikçiyan-ı dîvân denilen memurlar vardı. Bahşıların ileri geleni ilhân-ı a'zamın yani hükümdarın maiyetinde bulunurdu ve bitikleri bizzat yazmak ve yazdırmakla mükellefti. Bu görevde bulunan kişinin güvenilir adamlardan olması gerekiyordu. Uluğ bitikçi emirlere ve vezirlere ait ferman ve hükümleri inceler ve istinsah ederdi. Emir-lere ait ayrıntılı yarlıkların arkasına onların özetlerini yazardı. Münşî-i dîvân-ı büzürg İnşâ-i Memâlik veya Dîvânü'r-resâil'in başkanı olup İlhanlı divanından hükümdarlara, emirlere, vezirlere ve devlet adamlarına yazılacak nâmeler, fermanlar, beratlar ve misalleri herkesin rütbe, derece ve mevkiine göre muhtelif tabirler kullanarak yazardı. Münşî-i dîvân-ı büzürgün bir görevi de hükümdarın sır kâtipliği idi. Bu dairenin inşâ muâmelâtına hiç kimse müdahale etmezdi. Maiyetinde âlimlerden oluşan bir heyet bulunurdu.

BİBLİYOGRAFYA :

Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 117, 125-126, a.e. (Ateş), s. 115, 122, 124; Bûndârî, *Zübde-tü'n-Nusra* (Burslan), s. 60-62, 80-81, 95-99, 101-102, 107, 111, 114, 117, 124, 126, 130, 135, 142, 147-168, 178, 202-203; Sibt ibnû'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 112; İbn Bibî, *el-Evâmîr'ü'l-'alâ'iy-ye*, s. 127; Ş. Şerîk Emîn, *Ferheng-i İştilâhât-ı Dîvânî Devrân-ı Moğol*, Tahran 1357, s. 138-151; Spuler, *İran Moğolları*, s. 307-308, 337-339, 348-349; Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'aşrî's-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965, s. 186-199; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 207 vd.; C. L. Klausner, *The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194*, Massachusetts 1973, s. 16-18, 21, 30, 46-47, 58, 67, 77, 119; Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık*, Ankara 1974, s. 13 vd.; a.mlf., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, V/8-9 (1967), s. 103 vd.; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 223-231; Muhammed Mahmûd İdris, *Rûsumü's-Selâciha ve nûzu-mühümül-ictimâ'iy-ye*, Kahire 1983, s. 98-108; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1983, II, 138-151; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Seljuq Empire", *CHIr*, V, 222, 230, 247, 257, 260, 272; a.mlf., "Dîvân", *Eİ²* (İng.), II, 332-336; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 3-4, 6-7, 16, 18-19, 26, 35, 47, 60-61, 131, 155; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti* (trc. Azer Yaran), Ankara 1988, s. 249-269; H. Horst, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle" (trc. M. Altay Köymen), *TAD*, II/2-3 (1964), s. 323-331.

AYDIN TANERİ

G) Gazneliler ve Hindistan'daki Diğer Müslüman Devletlerde Divan. Divan terimi bir

idarî organ olarak Hindistan'a ilk defa Gazneliler zamanında girdi ve Sultan Mahmûd döneminde (998-1030) ayrı bir idarî bölüm olarak teşkil edildi. Nersâhî, Gazneliler devrinde Dîvân-ı Vezâret'i, yani vergi gelirleriyle ilgilenen bölümü de içine alan en az on divanın bulunduğunu belirtir. Ebû'l-Fazl el-Beyhakî de Sultan Mesud zamanında (1030-1040) Dîvânü'r-resâil'de (Dîvân-ı İnşâ) görev yapıyordu. Bu bakımdan Moreland'ın, divan kelimesinin Hindistan tarihçileri tarafından ilk defa resmî bir idarî bölümün adı olarak XIII ve XIV. yüzyıllarda kullanıldığını belirtmesi yanlıştır.

Delhi Sultanlığı döneminde (1206-1555) divan, esas itibarıyla vezir ve onun başında bulunduğu maliye dairesi için kullanıldı. Bu yeni daire de tıpkı Dîvânü'r-resâil ve Dîvân-ı Mezâlim gibi bu adı aldı. Aynı dönemde Gazneliler'de Dîvân-ı Arz olarak bilinen ve vezirin kontrolü altında olan askerî dairelere de bu ad verildi. İdarî teşkilât Delhi Sultanlığı döneminde büyük bir gelişme gösterdi, çok sayıda daire kuruldu. Bunlar maliye ile uğraşan Dîvân-ı Vezâret, bazan bizzat sultanın temsil ettiği, ârız-ı memâlikin mesuliyetindeki askerî daire olan Dîvân-ı Arz; vakıflar, din işleri, meded-i maâş tahsisî gibi konularla ilgilenen ve kâdî-i memâlik olan sadrû's-sudûrün kontrolü altında bulunan Dîvânü'r-resâil; ilk defa Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından kurulmuş olan Dîvânü'l-hâtem ve Gazneliler'in hâkimiyeti dönemindeki Dîvânü'r-resâil'e benzeyen, bütün resmî yazışmalardan sorumlu Dîvân-ı İnşâ; sadrû's-sudûr veya kâdıkudâtın idaresindeki Dîvân-ı Kazâ'ya bağlı şeriat mahkemelerinin yanında mezâlim mahkemeleriyle meşgul olan Dîvân-ı Mezâlim; eyaletlerden ve çeşitli yerlerden intikal eden gelirlerin hesaplarıyla uğraşan ve onları kontrol eden müşrifin idaresindeki Dîvân-ı İshrâf idi. Firûz Şah Tuğluk zamanında (1351-1388) müşrif gelirlerle ilgilenirken müstevfî giderlere bakıyordu. Firûz Şah, devlete ait işletmelerin hesapları için bir mutasarrıfın idaresinde yeni bir divan teşkil etti. Bunun hesaplarının kontrolünü ise Dîvân-ı Vezâret yapıyordu.

Bâbürlüler döneminde önemli bir değişiklik, maliye ve gelirler kısmının başındaki kişinin sadece divan olarak tanımlanmasıdır. Ekber Şah'ın saltanatı sırasında (1556-1605) vezir kelimesi nâdiren kullanıldı; bunun yerine bir müesese veya daireden ziyade bunların başındaki şahıs divan unvanı ile ifade edil-

meye başlandı. Ancak Ekber Şah'ın oğlu Cihangir zamanında (1605-1627) yenisinden eski uygulamaya döndü ve vezir kelimesinin kullanılışı yaygınlık kazandı. Şah Cihan'ın saltanatı döneminde (1628-1657) vezir dīvān-ı kül, onun aynı bölümdeki meslektaşları ise divan olarak adlandırıldı. Bazan divan ve vezir kelimleri aynı anlamda kullanıldı. Hatta ticaret hayatında zengin bir kişinin malî işlerine bakan veya büyük bir ticarî işletmeyi idare eden kişiye de divan denildi. Meselâ Diyânet Han, Şah Cihan'ın saltanatının ilk yılında Mümtez Mahal'in divanı idi. Bugün de Hindü veya müslüman bazı ailelerin erkek üyeleri, kendilerine intikal eden divan unvanını taşımaktan büyük şeref duyarlar.

Divana bağlı Maliye Nezâreti daha çok divanî adıyla biliniyordu. İngiliz hâkimiyeti sırasında divanî sivil, fevcdârî ise ceza mahkemeleri için kullanılıyordu. Bu terimler bugün hâlâ Pakistan'ın hukukî yapısının bir bölümünü teşkil eder.

Bâbürlüler döneminde divan çok çeşitli görevleri yerine getiriyordu. Divan sadece gelir kayıtlarının düzenlenmesinden değil aynı zamanda âcil ferman ve resmî mektupların tanziminden de sorumluydu. Ayrıca şehzadelerin, eyalet valilerinin ve asilzadelerin temsilcileriyle görüşmeler yapıyordu. Sarayın gece korunması da onun görevleri arasındaydı. Dīvān-ı Hâlisâ ve Dīvān-ı Ten ise ayrı ayrı görevleri yerine getirirdi. Bunlardan ilki, gelirler bölümü tarafından hazırlanan hesapları kontrol eder, tomâr-ı cem' denilen ve hükümdara ait topraklardan (hâlisâ) elde edilen vergilerin kayıtlı olduğu defterleri inceler, hükümdarın şahsî hizmetlileri ve muhafaza birliklerine yapılacak masrafların tahminî hesaplarını hazırlardı. Dīvān-ı Ten ise bütün meselelerin hükümdara arzından sorumlu olup fermanların hazırlanması, dağıtılması, câgirler, ulemâyâ maaş tevzii, yapılan ihсанlar ve rûznâmelerin tanzimiyeye uğraşırđı.

Eyalet divanı önem bakımından sipeh-sâilardan sonra geliyordu. Merkezî divanın tavsiyesiyle doğrudan hükümdar tarafından tayin edilen bu divan, emirleri merkezî divandan alırdı ve sadece ona karşı sorumlu idi. Böylece valinin kontrolü altında olmadığından isyan, komplo, irtikâp, kalpazanlık, görevi kötüye kullanma gibi tehlikeler asgarîye indirilmiş olurdu. Eyalet divanının görevlerini belirten ve *Mir'ât-ı Ahmedi*'de yer alan bir fermana göre bu divan güvenilir ve

tecrübeli bir görevli olarak ağır sorumluluklar taşırdı. Vergi tahsildarlarının hesaplarının denetimi yanında vazifelerini kötüye kullananları ihbar eder, bazan da eyaletin muhasibi olarak görev yapardı. Zamanla bunların gücü büyük ölçüde arttı. Mansab bahsetme yetkisi yanında merkezî divanın tasdiki ve hükümdarın tuğrası bulunmayan câgirlerin tahsisini için verilen eksik belgeleri tanzim ve imzalama yetkisine de sahip oldular. Eyalet divanına yardımcı olan alt kademe bazı görevliler de vardı. Bu görevliler kâtip durumunda olup merkezî divanın mührü ve hükümdarın fermanı ile tayin edilen pîşkâr, bir dârûga, bir müşrif, defterleri saklayan tahvildâr-ı defterhânedin ibaretti ve hepsinin birer mansabı vardı. Daha alt kademede muâmelât memuru durumundaki mirzanın da halk arasında büyük bir nüfuzu vardı.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda "nizâmât" veya "fevcdârî" terimleri genel idareyi ifade ederken divanî terimi sadece gelirle bakan bir daire durumuna geldi. Bugün Hindistan ve Pakistan'da ceza mahkemelerinden farklı olarak sivil mahkemeler divanî adıyla anılmaktadır. East India Company de kendi kurduğu mahkemelere "divanî adalet" adını vermişti. Günümüzde Hindistan'ın bazı eyaletlerinde idareden sorumlu üst düzey görevlisine divan denilmektedir. Divan tabiri İngiliz yönetiminin verdiği "dīvān-sâhib" ve "dīvān-bahâdur" gibi bazı unvanlarda da görülmektedir. Yine bugün ev ve mâlikânelerde "divanhâne" adı verilen ayrı bir bölüm bulunmakta ve sadece ailenin erkek üyeleriyle misafirlere ayrılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh*, Tahran 1940, s. 53, 180, 792; Nerşahî, *Târîh-i Buğhârâ* (nşr. Ch. Schefer), Paris 1892, s. 24; Şah Navaz Han, *Me'âşirü'l-ümerâ* (trc. A. H. Beveridge), Kalküta 1911, I, 484; Şems-i Sirâc Affî, *Târîh-i Firûzşâhî*, Kalküta 1891, s. 409-410, 419-420; Ali Muhammed Han, *Mir'ât-ı Ahmedi*, Baroda 1928, I, 163-170; R. P. Tripathi, *Some Aspects of Muslim Administration*, Allahâbâd 1936; S. M. Jaffar, *Mediaeval India*, Peshawar 1940, s. 252-254; a.mlf., *Some Cultural Aspects of the Muslim Rule in India*, Peshawar 1950, s. 25-29, 51, 110; P. Saran, *The Provincial Government of the Mughals*, Allahâbâd 1941, s. 189-197; İshîaq Husain Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Lahore 1944, bk. İndeks; J. Sarkar, *Mughal Administration*, Calcutta 1952, s. 24-40, 53-54; W. H. Moreland, *The Agrarian System of Moslem India*, Allahâbâd, ts., XIV-XV, 78, 109, 133 vd., 148, 197, 271; A. S. Bazmee Ansari, "Dîwân" (India), *EI*² (İng.), II, 336-337.

A. S. BAZMEE ANSARI

H) Endülüs Emevîleri ile Endülüs'teki Diğer Müslüman Devletlerde Divan. Divan terimi Endülüs'te daha ziyade Dīvān-ı l-ceyş adıyla, beytûlmâden kendilerine maaş ve atıyye tahsis edilen askerlerin kaydedildiği defter anlamında kullanılmıştır. Endülüs'te bu mânada divanın teşkili büyük bir ihtimalle 124 (742) yılından sonra olmuştur. Endülüs'ün fetihini gerçekleştiren Arap ve Berberî askerleri, fetih sonrasında savaş yoluyla ele geçirdikleri topraklara yerleşmişlerdi. Kaynaklarda "belediyyûn" diye adlandırılan bu askerler başlarındaki valinin isteğiyle cihad harekâtına katılmakla yükümlüydüler. Bunun karşılığında kendilerine belli bir maaş ödenmez, ele geçen ganimetlerin beşte dördü bunlara veriliirdi. 123 (741) yılında Endülüs'e, Suriyeli askerlerden oluşan ve bu sebeple kaynaklarda kendilerine "Şâmiyyûn" adı verilen yaklaşık 10-12.000 kişilik bir grup daha geldi. Fakat rekabet yüzünden iki taraf arasında kanlı çatışmalar oldu ve bu ihtilâf ancak bir yıl sonra çözüme kavuştu. Buna göre Şâmiyyûn, belediyyûnun elindeki toprakların yerine kendi aslî vatanlarına benzeyen ve "el-Küverü'l-mücennede" (askerî vilâyetler) adıyla bilinen İsbîliye (Sevilla), İlbîre (Elvira), Tüdmîr, Bâce (Beja), Reygo (Regio), Cezîretülhadrâ (Algéciras) ve Ceyyân (Jáen) vilâyetlerine yerleştirildiler. Buna karşılık maaşlı olarak muvazzaf askerlik yapmakla yükümlü tutuldular. Bu askerler için Dīvān-ı l-ceyş (Dīvān-ı l-cünd, Dīvān-ı l-asâkir, Dīvān-ı s-sugûr) teşkil edildi ve bu divana özellikle onlar kaydedildiler. Söz konusu askerler iki livâyâ ayrıldı. Bu iki livâdan her biri sırayla ve üçer ay müddetle savaşa katılıyordu. Livâ kumandanı 200 dinar, askerler ise 10'ar dinar maaş alıyorlardı. Ayrıca bu askerler iktâ sahibi olmalarına rağmen öşürden muaf tutulmuşlardı.

I. Abdurrahman döneminden itibaren (756-788) Dīvān-ı l-ceyş'e Kuzey Afrika'dan getirilen Berberî askerleri, hristiyan krallıklarla yapılan savaşlar sırasında ele geçirilen veya köle tâcirleri tarafından Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden getirilen ve İslâmlaştırılmalarının ardından kısmen idarî ve daha çok askerî hizmetlerde kullanılan kimseler de (sakâlibe) dahil edildi. Aynı şekilde devletin kuruluşundan beri merkezî idareye karşı başlatılan isyanların liderleri de yakalandıkları ya da kendiliklerinden teslim oldukları vakit Dīvān-ı l-ceyş'e kaydedildiler; ayrıca yeniden isyan etmelerine